

Review Of Research

हरिहरेश्वर पर्यटनस्थळाचा भौगोलिक अभ्यास

सारांश:

प्रस्तुत शोधनिबंधात रायगड जिल्ह्यातील श्रीवर्धन तालुक्यातील हरिहरेश्वर या ऐतिहासिक, धार्मिक आणि निसर्ग सौंदर्याने नटलेल्या पर्यटनस्थळाचा भौगोलिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. मानव संसाधनाचा विकास हा नैसर्गिक संसाधनाच्या विकासावर अवलंबून असतो. हरिहरेश्वर हे धार्मिक पर्यटन स्थळ भारताची दक्षिण काशी म्हणून प्रसिद्ध आहे.

राजाराम महादेव थोरात

भूगोल विभाग प्रमुख , द. ग. तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, तळा,
ता. तळा, जि. रायगड.

प्रस्तावना :-

अरबी सागर किनाऱ्यावर वसलेले आणि निसर्ग सौंदर्याने नटलेल्या हरिहरेश्वर या भौगोलिक पर्यटन केंद्राला खुप महत्त्व आहे. या परिसरात हिरवीगार वनराई, निसर्गरम्य, स्वच्छ सुंदर सागर किनारा असल्यामुळे अनेक देशी-विदेशी पर्यटक दरवर्षी येत असतात. या परिसरात पर्यटकांच्या आवडी-निवडीनुसार राहण्याच्या आणि जेवणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. तसेच प्रशासनाने पायाभूत सेवा-सुविधांचा विकास करण्याची गरज आहे. कारण या परिसरातील मानव संसाधनाचा विकास नारळ, सुपारी, आंबा, मासेमारी या उत्पादनाबरोबरच पर्यटन व्यवसायाच्या विकासावर अवलंबून आहे. सदर शोध निबंधात 'हरिहरेश्वर' पर्यटन स्थळाचा भौगोलिक अभ्यास करण्यात आला आहे.

2. उद्दिष्ट्यो:

हरिहरेश्वर या पर्यटन स्थळाचा ऐतिहासिक, धार्मिक, प्राकृतिक आणि आर्थिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे. तसेच हरिहरेश्वर परिसरातील पर्यटन सुविधांचे अध्ययन करणे आणि पर्यटन व्यवसायाचा विकास होण्यासाठी उपाय सुचविणे.

3. अभ्यासक्षेत्र:

दक्षिण काशी म्हणून भारतात प्रसिद्ध असणारे हरिहरेश्वर हे धार्मिक तीर्थक्षेत्र अरबी समुद्र किनाऱ्यावर वसलेले आहे. मुंबईपासून २१० कि.मी. व पुण्यापासून २०५ कि.मी. अंतरावर श्रीवर्धन तालुक्यात या पर्यटन स्थळाचा समावेश होतो. हरिहरेश्वरचे भौगोलिक स्थान १८०००' उत्तर अक्षांश व ७३०००' पूर्व रेखांशावर आहे. छत्रपती शाहूंचा पहिला पेशवा बाळाजी विश्वनाथ भट (१७१३-२०) यांचे हे जन्मगांव आहे. सागर सानिध्य व निसर्ग सौंदर्यामुळे हे ठिकाण पर्यटकांना भुरळ घालते. हरिहरेश्वर व कालभैरव या देवतांचे धार्मिक महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. कालभैरव हे महादेवाचे रूप आहे. परंपरागत पद्धतीनुसार प्रथम कालभैरवाचे व योगेश्वरीचे दर्शन घेतल्यानंतर क्रमाने शोजारच्या हरिहरेश्वर मंदिरातील नंदी व गणपती, नंतर हरिहरेश्वराचे आणि परत कालभैरव व योगेश्वरीचे दर्शन घ्यावयाचे असते. कालभैरवाच्या दर्शनाने व कृपा प्रसादाने भूतपिशाच बाधा नाहीशी होते. असा भाविकांचा समज आहे. हरिहरेश्वरच्या कालभैरवाची जागृत देवस्थान म्हणून मोठी प्रसिद्धि आहे. भूतबाधा झालेले अनेक लोक येथे येतात. अतृप्त आत्म्यांना मुक्ती देण्याचे गतिश्रद्धा तसेच नारायण नागवळी, श्राद्धवळी हे विधीही येथील शुक्लतीर्थावर करतात. मात्र ते गुरव पुजारी बोखेडी झुडपाच्या लालसर लांबट आकाराच्या कळ्यांचा कालभैरवास कौल लावल्यावरच करतात. याला 'कळे लावणे' असे म्हणतात. येथील पांडव तीर्थावर उत्तर क्रिया सुद्धा करतात. मंदिराच्या पश्चिमेस असलेल्या टेकड्या व पलिकडील सागर किनारा या सर्व परिसरात विष्णुपद, गायत्री तीर्थ, चक्रतीर्थ, सुर्यतीर्थ, यज्ञकुंडे, विष्णुतीर्थ, ब्रह्मगुहा, कोसाची प्रदक्षिणा मार्ग तसेच अनेक तीर्थे व धार्मिक ठिकाणे आहेत. त्यामुळे हरिहरेश्वरला दक्षिण काशी असे म्हणतात.

4. संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंधातील माहिती रायगड जिल्हा राजपत्र, रायगड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, प्रत्यक्ष सर्वेक्षण आणि द्वितीयक माहिती स्रोताचा उपयोग केला आहे.

5. हरिहरेश्वर:

अरबी समुद्र किनाऱ्यावरील निसर्गरम्य हिव्यागार वनराईत स्वच्छ सुंदर परिसरात हरिहरेश्वर हे ऐतिहासिक व धार्मिक तीर्थक्षेत्र वसलेले आहे. अल्हाददायक हवामान असल्यामुळे अनेक पर्यटक शहरी जीवनाला कंटाळून विरंगुळा मिळविण्यासाठी हरिहरेश्वरला येतात. हरिहरेश्वर व कालभैरव ही महत्त्वाची मंदिरे आहेत. सर्व ठिकाणच्या कालभैरवाच्या मूर्ती दक्षिणाभिमुख असतात. परंतु हरिहरेश्वरचा कालभैरव मात्र उत्तराभिमुख आहे. दंतकथेनुसार असे सांगितले जाते की, हरिहरेश्वरच्या कालभैरवाची ख्याती ऐकून सर्व कालभैरवामधील मुख्य जो काशीचा कालभैरव त्याने हरिहरेश्वरच्या कालभैरवाचे महात्म्य प्रत्यक्ष पाहण्याचे ठरविले व रातोरात हरेश्वरवास जाऊन सुर्योदयापूर्वी काशीस परत जाण्याचे ठरवून तो निघाला. हरिहरेश्वरच्या कालभैरवास हे कळताच उत्तरेकडून येणाऱ्या काशीच्या कालभैरवाचे स्वागत करण्यासाठी तो उत्तराभिमुख उभा राहिला. परंतु काशीचा कालभैरव श्रीवर्धनला आल्यावर पहाटेचा कोंबडा आरवला. त्यामुळे तो श्रीवर्धनलाच स्थिर झाला. मात्र त्याच्या स्वागतास उत्तराभिमुख उभा राहिलेला हरेश्वरचा कालभैरव त्याच स्थितीत उभा राहिला असे म्हणतात.

हरिहरेश्वर व कालभैरव या दोन जागृत देवस्थानांची मंदिरे एकमेकांना लागून आहेत. कालभैरवाचे मंदिर लहान असून ते हरिहरेश्वराच्या पश्चिमेस आहे. पूर्वेकडील मुख्य प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर डाव्या बाजूच्या कोपऱ्यात कालभैरव व त्याच्या डाव्या बाजूस योगेश्वरी अशा दोन उभ्या लहान मूर्ती आहेत. मंदिरात लाकडी खांब्याच्या चार रांगा असून चारही बाजूंचे शेवटचे खांबे भिंतीत आहेत. उत्तरेकडील भिंतीत नवीन दरवाजा बांधला आहे. मंदिरात सुंदर नक्षीकाम आहे.

कालभैरव मंदिराच्या पूर्वेस चौथऱ्यावर हरिहरेश्वराचे मंदिर आहे. पश्चिमेच्या मुख्य लाकडी दरवाजातून प्रवेश केल्यावर डाव्या बाजूस नंदी व उजव्या बाजूस गणपती व गरूडाच्या मूर्ती आहेत. डाव्या बाजूच्या भिंतीत पालखी दरवाजा व उजव्या बाजूच्या भिंतीत एक दरवाजा आहे. सहा दगडी खांबांवर संपूर्ण मंदिर आधारलेले असून त्यावर वरच्या बाजूस चक्रे व नाग कोरलेले आहेत. सलग लांबट दगडी चौकोनात पहिला लहानसा उंचवटा ब्रह्मदेवाचे प्रतीक, दुसरा विष्णुदेवाचे आणि शेवटी महेश व पार्वतीचे प्रतीक मानतात. गाभाऱ्यावर शिखर आहे. शिखराच्या घुमटात एकावर एक अशा चार अष्टकोनाकृती असून शेवटच्या अष्टकोनात चौकोन व त्यात श्रीयंत्र साधलेले आहे. त्यामुळे येथे लक्ष्मीसह विष्णू आहे असा समज आहे. हरिहरेश्वर मंदिराच्या पाठीमागे मारुतीचे मंदिर आहे. कालभैरव मंदिराच्या पश्चिमेस यात्रेकरूंसठी एक धर्मशाळा आहे. दोन पिंपळ वृक्षांच्या पारांच्या पलिकडे परंतु मंदिराच्या आवाराच्या हद्दिबाहेर ब्रह्मकूप आहे. कालभैरव मंदिराचा जीर्णोद्धार पहिल्या बाजीराव पेशव्याने (१७२०-४०) १७२३ साली केला हे शीलालेखावरून स्पष्ट होते. कान्होजी आंगऱ्याने १०००/- रुपये दिले होते. पश्चिमेकडील टेकडीवर चढून जाण्यासाठी जावळीच्या चंद्रराव मोरे यांनी पायऱ्या बांधल्या आहेत. पहिल्या माधवराव पेशव्याची पत्नी रमाबाईने १७६७ मध्ये चौघडा इमारत बांधून चौघडा वादनाची प्रथा सुरू केली. त्यानंतर ४ एप्रिल १७७२ रोजी माधवरावची प्रकृती सुधारण्यासाठी प्रार्थना करण्यास रमाबाई हरेश्वरला आली होती. तेथे महाशिवरात्री (तीन दिवस), कार्तिक शुद्ध एकादशी ते

पौर्णिमा आणि कालाष्टमी निमित्ताने यात्रा भरतात. धर्मशाळेजवळ असलेली तोफ १७३३ पासून आजपर्यंत तीनही उत्सवांच्या वेळी रोज रात्री उडवतात.

6. निष्कर्ष:

रायगड जिल्ह्यात हिरवीगार वनराई, स्वच्छ व सुंदर निसर्गरम्य सागर किनारे आहेत. रायगड जिल्ह्यास ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, नैसर्गिक आणि राजकीय दृष्टीकोनातून फारच महत्त्व आहे. त्यामुळे हरिहरेश्वर सारख्या निसर्गरम्य परिसरातील पर्यटन स्थळांचा सर्वांगीण विकास करण्याची खरी गरज आहे. पृथ्वीमातेने या परिसरात नैसर्गिक सौंदर्याची उधळण केली आहे. त्याचा उपयोग करून पर्यटन व्यवसायाचा विकास करून स्थानिक परिसरातील मानव संसाधनांचा विकास करता येईल. त्यातून ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत करता येईल. त्याकरीता महाराष्ट्र पर्यटन विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन व इतर स्थानिक संस्थांनी, निसर्गप्रेमी नागरिक, पर्यटन व्यवसायात कार्यरत तज्ज्ञ, संशोधक व अभ्यासक यांनी पुढाकार घेणे गरजेचे आहे. पर्यटन विकास साध्य करताना निसर्ग व ग्रामीण लोकजीवन आबाधित कसे राहिल याचा विचार व्हायला हवा. पर्यटनातून उद्भवणाऱ्या वेगवेगळ्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय योजना ठरविण्यात याव्यात. पर्यटन स्थळांचे योग्य व्यवस्थापन केल्यास हरिहरेश्वर या निसर्ग सौंदर्याने नटलेल्या पर्यटन स्थळांचा विकास निश्चित होईल. त्यासाठी पायाभूत सेवा-सुविधांचा विकास करण्याची गरज आहे.

7. संदर्भग्रंथ:

१. रायगड जिल्हा राजपत्र
२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन
३. कुलाबा जिल्हा राजपत्र
४. धारपुरे विठ्ठल (२००१): पर्यटन भूगोल
५. Batra K.L.S. (1990): Problems and Prospects of Tourism, Printwell Publisher, Jaipur.
६. Singh, Swadeh Kumar (1985): "Tourist Industry In Bihar" Annuals. Vol. 15, PP. 22.